

Jean Delumeau. *Une histoire du paradis. Le jardin des délices.* Fayard

Hoe onuitroeibaar is het verlangen naar een andere, betere wereld? Altijd heeft de mensheid wel ergens een plek op het oog gehad, in het verleden, de toekomst of de verbeelding, waar het aangenamer toeven was dan in het hier en het nu. Twee eeuwen geleden maakten de filosofen van de Verlichting de geschiedenis tot de drager van hoop en verlangen. De toekomst kwam eruit te zien als een oneindige vooruitgang dank zij de gestadige toename van kennis en macht. En daarmee zouden we het eigenlijk nog altijd moeten doen, want iets anders heeft men tot op heden niet weten te bedenken.

Maar met het vertrouwen in de vooruitgang is sinds kort iets grondig misgegaan. Ecologische dreiging en politieke verwarring hebben het doemdenken weer doen herleven. De toekomst lijkt somber, en de gedachte dat de geschiedenis haar eindpunt heeft bereikt maakt de zaak er niet beter op. Blijkbaar weet ook het idee dat we leven in een gerealiseerde utopie de ontevredenheid niet uit te bannen. Altijd blijft er wel wat te wensen over, maar de zekerheid dat die wensen vervuld zullen worden is steeds meer gaan ontbreken.

De utopieën, met hun belofte van totale vervulling, hebben afgedaan. Liever denken we in termen van problemen en oplossingen, zonder nog te geloven in de mogelijkheid van een definitieve oplossing. Beloften in die richting zijn daarvoor iets te vaak op hun tegendeel uitgelopen. Soelaas bieden hoogstens de kunst en de literatuur, die ons tenminste nog andere mogelijkheden voorspiegelen, ook al ontbreekt tegenwoordig elke pretentie die mogelijkheden ooit, ergens te kunnen realiseren.

In zekere zin zijn we het slachtoffer geworden van onze eigen scepsis en luciditeit. Alle wensdromen zijn veranderd in sprookjes, die niemand meer serieus kan nemen, en met een ongemakkelijke mengeling van medelijden, verwondering en jaloezie kijken we terug naar het verleden, toen de mensheid haar eigen fantasieën nog wel serieus nam.

Een van die fantasieën is het aardse paradijs. Ooit, aan het begin der tijden, was de mens volmaakt gelukkig, levend in harmonie met een hem dienstbare natuur, die daartoe niet hoefde te worden gedwongen. Het paradijs was een besloten tuin, met weelderige plantengroei, water in overvloed, zacht licht, eeuwige lente, verrukkelijke geuren en hemelse muziek. Zo ongeveer ziet de hof van Eden eruit, waarin volgens het bijbelboek *Genesis* de eerste mensen door God waren geplaatst.

Helaas heeft het verblijf in die gelukzalige omgeving, zoals men weet, niet lang geduurd. Een appel en een slang bleken voldoende om Adam en Eva buiten de deur te doen belanden. Waarna de geschiedenis een aanvang kon nemen, waarin we ons nog altijd bevinden. Toch heeft men, dank zij het christendom, nooit de herinnering aan deze start uit het oog verloren en de eerste bladzijden van *Genesis* behoren zonder twijfel tot de meest becommentarieerde teksten die de wereldliteratuur heeft voortgebracht.

Aan de hand van de vele commentaren die de tekst heeft uitgelokt, moet het mogelijk zijn een geschiedenis te schrijven van de voorstelling die de mensheid zich in

de loop der tijden van het opperste geluk heeft gemaakt. Jean Delumeau, hoogleraar aan het illustere Collège de France, heeft deze dankbare taak op zich genomen. Onlangs publiceerde hij het eerste deel van *Une histoire du paradis*, dat bedoeld is als een tegenhanger van zijn eerdere studies over onder andere de angst (*La peur en Occident*) en de biecht (*L'aveu et le pardon*).

In de beide volgende delen van *Une histoire du paradis* neemt Delumeau zich voor de verwachting van een duizendjarig rijk op aarde en de voorstelling van de hemelse zaligheid te behandelen. Dit eerste deel, met als ondertitel *Le jardin des délices*, beperkt zich tot de inspanningen van de verbeelding omtrent het aardse paradijs. Als specialist van de vroegmoderne geschiedenis concentreert Delumeau zich daarbij op de late Middeleeuwen, de Renaissance en de zeventiende eeuw, maar dat ligt gezien het onderwerp ook voor hand. Want in de loop van de achttiende eeuw maakte het geloof in het aardse paradijs plaats voor een heel andere kijk op het ontstaan van de aarde en haar bevolking.

Delumeau is een historicus die het moet hebben van zijn - indrukwekkende - eruditie. Voor hoogdravende theorieën of avontuurlijke interpretaties is men bij hem aan het verkeerde adres. Wat hij te bieden heeft is een zorgvuldige ordening van het overvloedige bronnenmateriaal, zowel thematisch als chronologisch, in een betoog dat veel ruimte openlaat voor citaten. Zijn boek is een fascinerend panorama geworden, dat des te meer verbazing wekt aangezien de auteur van Genesis op wie iedereen zich zegt te beroepen nu niet bepaald scheutig is geweest met informatie over zijn onderwerp.

In het eerste hoofdstuk laat Delumeau dan ook zien hoe het beeld van het paradijs mede is bepaald door vergelijkbare wensdromen, afkomstig uit de Grieks-Romeinse traditie. Weliswaar verzetten de eerste christenen zich tegen deze heidense inbreng, maar bij hun nakomelingen raakten de gedachten over het Gouden Tijdperk, de Elyseïsche velden en de Eilanden der zaligen, bewaard in de poëzie van Homerus, Hesiodus, Vergilius, Ovidius en Horatius, al gauw vermengd met wat er in het Oude Testament te lezen staat.

Tegenwoordig zal niemand het bijbelverhaal over Adam en Eva nog letterlijk nemen. Voor zover men er belang aan hecht, zal worden gekozen voor een allegorische interpretatie. Ook in de christelijke Oudheid had deze interpretatie enige aanhang, met name bij Philo en Origenes. Toch kozen de meeste Kerkvaders, onder wie Augustinus, ervoor de woorden van het Oude Testament zo letterlijk mogelijk te nemen. Een allegorische interpretatie was niet per se verboden, zolang men maar bleef geloven dat wat er stond ook een weergave was van de historische feiten.

Vandaar de prangende vraag wat er precies met het aardse paradijs was gebeurd na de zondeval. Meer in het bijzonder: had het de Zondvloed overleefd? In de Middeleeuwen werd deze vraag, aldus Delumeau, over het algemeen met ja beantwoord. Op gezag van de profeet Ezechiël situeerde men het aardse paradijs op een berg die tot aan de maan reikte, en daar zou het veilig zijn geweest voor de wateren van Gods toorn. Het aardse paradijs moest dus nog ergens bestaan. Maar waar?

Ook met deze vraag heeft men zich in de Middeleeuwen uitvoerig

beziggehouden. Grofweg bestonden er twee opties, die ook wel in combinatie voorkwamen: het aardse paradijs lag ergens voorbij de oceaan die, naar men dacht, de bewoonde wereld omringde, of het lag boven op de al genoemde berg die van de rest van de wereld werd afgescheiden door een muur van vlammen. Sinds het vertrek van Adam en Eva diende het als verblijfplaats van de rechtvaardigen in afwachting van het Laatste Oordeel - een opvatting die pas in de veertiende eeuw definitief door de Kerk zou worden verlaten, toen bij conciliair besluit het vagevuur als zodanig werd aangewezen.

Voor gewone stervelingen was het aardse paradijs altijd al onbereikbaar geweest. Wat niet gold voor de omstreken ervan, die eveneens op 'paradijselijke' eigenschappen aanspraak konden maken. Zo gaat Delumeau in een apart hoofdstuk in op het legendarische rijk van 'priester Johannes', afwisselend gesitueerd in Azië en Afrika. Een ander droomrijk was 'Ophir', waar koning Salomon volgens het Oude Testament zijn kostbaarheden vandaan haalde, en dat tot in de negentiende eeuw (zie Rider Haggards *Mijnen van koning Salomon*) in het zuiden van Afrika werd gezocht.

Over de precieze plaats van het aardse paradijs liepen de meningen nogal uiteen. Weliswaar vermeldde de Bijbel dat Jahwe de Hof van Eden 'in het oosten' had geplant, maar dat bleek voor de middeleeuwse geografie een zeer rekkelijk begrip. Uit de prettige temperatuur die er heerste meende men te kunnen opmaken dat het aardse paradijs ergens onder de evenaar moest liggen, en dat heeft ontdekkingsreizigers als Columbus en Vespucci ertoe gebracht het beginpunt van de mensheid in de Nieuwe Wereld te lokaliseren. Een vergissing waaraan de passievrucht haar naam te danken heeft - men zag deze immers aan voor de appel van de boom der kennis waarmee Eva haar Adam tot de fatale overtreding van Gods verbod had weten te verleiden.

Dit laatste suggereert al dat de Renaissance, per slot van rekening de periode van de grote ontdekkingsreizen, niet het einde heeft betekend van het geloof in de historische waarheid van het bijbelverhaal. Toch veranderde er wel het een en ander. De voornaamste verandering betreft het voortbestaan van het aardse paradijs. Het bleek steeds meer moeite te kosten daarin te blijven geloven. Maar dit had op de aard van de belangstelling geen noemenswaardige invloed: men bleef er onverminderd vanuit gaan dat wat in Genesis geschreven stond ook daadwerkelijk zo was gebeurd.

De Reformatie ontketende zelfs een verhevigde aandacht voor het aardse paradijs, vanwege het belang dat hervormers als Luther en Calvijn hechtten aan de erfzonde, die nu eenmaal van de eraan voorafgaande gelukzaligheid niet kan worden los gezien. Niet anders dachten de theologen van de Contra-Reformatie erover. De Spaanse jezuit Suarez schreef: 'De kennis van het aardse paradijs is belangrijk voor het geloof en noodzakelijk voor iedere behandeling van de status van de mensheid voor de zondeval'.

Wel distantieerde men zich van de meest fantastische middeleeuwse opvattingen. Dat het paradijs zich op een berg die tot aan de maan reikte zou bevinden werd nu bijvoorbeeld een onmogelijkheid gevonden, omdat de basis van zo'n berg het hele oppervlak van de aarde zou moeten beslaan. Typerend voor de nieuwe 'wetenschappelijke' aanpak was dat dit soort zaken niet meer klakkeloos werd geaccepteerd, maar - voor het eerst - secuur uitgerekend.

Ook de gedachte dat het aardse paradijs zich aan gene zijde van de oceaan zou bevinden, werd onder invloed van de ontdekkingsreizen onwaarschijnlijk geacht. De meeste theologen, vooral van protestantse huize, gingen er vanuit dat de Zondvloed ook aan de Hof van Eden een eind had gemaakt; de belangstelling richtte zich nu nog slechts op de plaats waar het paradijs in het verleden had gelegen. Originele locaties als Brazilië of de Noordpool werden terzijde geschoven, en met Calvijn koos een meerderheid van de geleerden voor Mesopotamië.

Maar van wat zich daar allemaal had afgespeeld wilde men dan ook het naadje van de kous weten. Met een krankzinnige precisie probeerde men te achterhalen wanneer Adam in het paradijs was geplaatst, wanneer hij van de appel had gegeten, wanneer hij met Eva uit het paradijs was verdreven, enzovoorts. De meeste theologen gingen ervan uit dat het hele drama maar een paar dagen in beslag had genomen, met als gevolg een zeer gedetailleerd tijdschema, tot op het uur nauwkeurig.

Met eenzelfde gedrevenheid werd het jaar van de schepping berekend. Een Italiaanse monnik kwam tot de slotsom dat de aarde op de kop af 1442802 dagen voor Christus' geboorte was geschapen; de meeste anderen kwamen ergens tussen 3928 en 4103 voor Christus uit. Wie zich over deze calculaties vrolijk zou willen maken, wordt door Delumeau herinnerd aan de ijver waarmee hedendaagse geleerden proberen het exacte moment van de *Big Bang* te berekenen.

Minder eenvoudig is het gezicht in de plooi te houden bij de voorstelling die men zich maakte van het leven in het aardse paradijs of van het uiterlijk van Adam en Eva. Vooral de gevoelige kwestie van de seksualiteit inspireerde tot grote vindingrijkheid. Sommigen besloten dat Adam en Eva 'het' niet deden en verklaarden de procreatie uit een wonderbaarlijk ingrijpen van God; anderen reddden de maagdelijkheid van Eva door te veronderstellen dat bij de copulatie (die niet in vuige lust, maar in redelijk verlangen plaatsvond) het maagdenvlies gespaard bleef.

De nadruk op de maagdelijkheid laat zich verklaren doordat men in Eva de pendant van Maria wilde zien, net zoals Adam de pendant van Christus zou zijn geweest, volgens een geheimzinnige symmetrie die ook bij het vaststellen van het tijdschema goede diensten bewees. Volgens Agostino Inviges, schrijver van een *Historia sacra paradisi terrestri et sanctissimi innocentiae status* (1649), had de eerste vrouw er zo uitgezien:

'Eva was van een gemiddelde of iets meer dan gemiddelde lengte. Haar gelaat was rond noch hoekig, maar op discrete wijze langwerpig; zij had een warme teint, blonde haren, gebogen en naar het zwart neigende wenkbrauwen, indringende ogen met een beetje vergulde en bijna olijfkleurige pupillen, een goed getekende neus, lippen als een bloem waaruit lieflijke woorden kwamen. Haar handen en vingers waren fijn. In alles zag Eva er waardig en ernstig uit, het evenbeeld van de toekomstige moeder van God!'

Dank zij het criticisme van de achttiende-eeuwse Verlichting kwam aan deze poëtische wetenschap van het onkenbare een eind. Via de studie van met name fossielen kwam men tot het inzicht dat het ontstaan van de aarde en de levende wezens (waaronder de mens) niet meer viel te rijmen met het bijbelse scheppingsverhaal. Alleen bij Rousseau en Kant bleef in hun rooskleurige visie op de

'natuurmens' nog iets bewaard van de paradijselijke oorsprong. Maar terwijl voor de eerste de overgang van een instinctief naar een verstandelijk leven de decadentie inluidde, zag de laatste hierin juist het begin van een groei naar de perfectie, waarin de mensheid haar uiteindelijke bestemming zou vinden.

Bij Kant is de geschiedenis al veranderd in een proces van vooruitgang. Het aardse paradijs verhuisde van het verleden naar de toekomst, waar het - in de woorden van de Franse philosophe Condorcet - de mensheid als een 'nieuw Atlantis' toelachte. Vanaf dat moment begint een nieuwe geschiedenis van de menselijk droom van voorspoed en geluk, die buiten het bestek valt van Delumeau's 'historie van het paradijs'.

Of ook deze nieuwe geschiedenis inmiddels is afgesloten, blijft voorlopig de vraag. De hardnekkigheid waarmee men door de eeuwen heen in de realiteit van het 'aardse paradijs' is blijven geloven, suggereert dat het de mensheid niet gemakkelijk valt van haar gelukzalige dromen afscheid te nemen. Dat relativeert op zijn minst het huidige gevoel van crisis en onzekerheid, waarvan we tenslotte niet mogen vergeten dat het is voortgekomen uit het verdwijnen van het geloof in de vooruitgang. Wat een andere manier is om te zeggen dat het daar - als een schaduw - nog altijd deel van uitmaakt.

(de Volkskrant, 27-2-1993)